

Андрій Франко
Оксана Франко

Концептуальні міркування
щодо проблеми формування
передумов створення перших
українських енциклопедій
(за матеріалами особистих архівів
Ф. Вовка та І. Франка)

Для об'єктивного аналізу контроверсійних аспектів питання особливостей визрівання передумов здійснення поетапної підготовчої роботи у стратегії створення первісних енциклопедичних українознавчих досліджень, відтак окремих збірників і багатотомних комплексних видань різного формату (тематичного, словникового, змішаного і т. ін.), видається доречним подати стислий екскурс в історію зародження та поступового втілення в життя ідеї упорядкування першого зібрання якомога універсальніших знань про Україну. Ініціатива створення першої української енциклопедії, якою треба справедливо вважати двотомне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (Петербург, 1914–1916) [7, кн.1–2], належала видатному українському антропологу, археологу, етнографу та громадському діячеві Ф. К. Вовкові (Волкову [13, с. 3]; 1847–1918). Вчений був автором програмних досліджень про антропологічні та етнографічні особливості українського народу (про ці праці далі), здійснював безпосередній вплив на підбір фахових дослідників для написання ґрунтовних статей, а також упорядкування та підготовку наукових збірників до друку, організаційне просування на всіх щаблях видавничо-поліграфічного процесу. Був негласним головним редактором, креативним «промотором», духовним батьком творчого колективу, одержимий ідеєю створення міцних українознавчих підвалин модерної нації. Та повернімося до «першопочатків».

Переслідований царським урядом за активну участь у національно-визвольному русі Громад (60–70-ті рр. ХІХ ст.) Ф. Вовк

змушений був емігрувати за кордон, де перебував майже 30 років (1876–1905), із них майже 20 у центрі європейської науки і культури – Парижі (1887–1905). Тут пройшов школу західно-європейської передової науки, *авангардними дослідженнями зробив вагомий внесок у світову наукову думку* і посів почесне місце в гроні визначних європейських вчених, таких як Л. Манувріє, Г. і А. Мортільє, Й. Денікер та ін. [15, с. 141]. Водночас чи не всі прагнення та реальні намагання Ф. Вовка були спрямовані насамперед для розвитку української науки і культури, пропагування її здобутків за кордоном. Достатньо поглянути безпристрасним «науковим оком» бодай на його фундаментальну працю «Шлюбний ритуал і обряди на Україні» (1891–1892), опубліковану в Парижі французькою мовою, та згадати про десятки рецензій на праці українських вчених, у яких він знайомив світ із досягненнями національної науки.

Вже в перші роки перебування в Парижі у Ф. Вовка визріває задум написати українську енциклопедію, про що свідчить його листування з І. Франком (зберігається в архівному фонді М. Возняка у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України) [6, ф.29, од.зб. 629, с.110–113] та О. Русовим (міститься в науковому архіві Ф. Вовка в Інституті археології НАН України у м. Києві) [3, од. зб. 2075–2078 «л.».]. І. Франко, намагаючись залучити до співробітництва в енциклопедичних виданнях, у тому числі в новосторених лексиконах, ширше коло авторитетних вчених, повідомляв М. Драгоманова у листі від 19 березня 1888 р., що «в Празі почав виходити накладом Otto новий словник научний. Редакція його звернулася до мене з проською єднати співробітників для сього словника між українцями, котрі писали б про українську літературу, культуру й етнографію. Поки що я думаю, що для Галичини, крім Ржегоржа, мене, Павлика, Остапа [Терлецького. – А. Ф. і О. Ф.] і ще декого з молодих <...> не треба буде нікого. Звертаюся до Вас з проською – взяти на себе Україну. Іде о то, щоби давати коротші замітки про поодиноких писателів і лиць історичних, про поодинокі важніші в історії і культурі місця, ріки, гори, пам'ятники і пр., а також обширніші огляди в статтях, таких, як «Україна», «Козаки», «Думи» і т[акі] ин[ші]. Словник сей обчислений на

великий розмір – зошитів около 300. Щомісяця виходить 3 зош[ити]» [9, т. 49, с. 151].

Зацікавив Ф. Вовка зайнятися суто енциклопедичною працею, власне, саме І. Франко, з який він був знайомий з часу видання збірника «Громада» (друга половина 70-х рр. XIX ст.). Письменник порекомендував українського емігранта «яко» знавця «наддунайських країн» для згаданого чеського багатотомного видання «*Ottův slovník Naučný*», де останній згодом опублікував декілька статей [13, с. 82]. Щодо змісту, обсягу і формату «словникових» досліджень, то, як зазначав І. Франко у листі до Ф. Вовка від 16 квітня 1888 р., «біографії можуть обнімати 1–2 сторін друку (в два стовпці, формату лексикону), а статті про моменти історичні і культурні, про стан певної науки і проч. можуть бути і вдвоє, втроє або й вчетверо довші <...> такі статті, як «Україна», «Козацтво», «Хмельницький», «Шевченко» і т[акі] и[нші], можуть обнімати хоч і по два листи друку» [9, т. 49, с. 155]. В особистому фонді І. Франка в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України автори пропонованого дослідження виявили автографи Ф. Вовка цих дописів українською мовою, які письменник перекладав по-польськи і надіслав до Праги, де вони набували вже остаточного, так би мовити, «чеськомовного» вигляду. Щодо мовного оформлення, то у листі до Ф. Вовка від 25 вересня 1888 р. І. Франко пропонував надсилати статті на його «руки», а він «переводитиму для чехів по-польськи» [9, т. 49, с. 177]. Серед інших заслуговують на увагу праці «Антропология України», де Ф. Вовк вперше описав типові фізичні риси українців, «Антонович Володимир Боніфат[ій]ович», де також уперше за кордоном широко висвітлювалася біографія вченого та подано перелік його праць, котрі Ф. Вовк як учень Антоновича добре знав і поцінував. Варто зазначити, що в особистому архіві І. Франка також збереглись автографи статей Ф. Вовка «Антоній Печерський», «Ахтирка», «Андрусівський трактат» [4, ч. 244], уміщені в чеському лексиконі. До «Оттового наукового словника» заслужено потрапили і статті І. Франка, зокрема, «Айталеви́ч Иван», «Александров [Олександров – А. Ф і О. Ф] Володимир», «Александрович Митрофан Миколайович», «Олекса, малоруський будівничий з XIII ст. <...>» [9, т. 53, с. 213–214]. До речі, упродовж своєї

наукової діяльності І. Франко отримав унікальний досвід написання енциклопедичних статей до різноманітних закордонних престижних видань, зокрема, мав за честь написати ґрунтовне загальнотематичне дослідження «Южнорусская литература» до поважного зібрання «книжок знань» «Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона» (С-Пб., 1904. – Т. 41. – С. 300–325) [9, т. 41, с. 101–161]. Існує і окрема відбитка цієї публікації, текст якої ідентичний із текстом «словника». І. Франко підготував також і автобіографію, написану вже під час важкої хвороби (рукою його сина Петра під диктування батька) у формі листа від 18 січня 1909 р. до редактора видавництва «Herders Konversation Lexicon» на прохання керівника лексикону. І хоча текст листа був опублікований вже по смерті вченого, сам факт його існування свідчив про високий авторитет і тісні зв'язки письменника з відомими європейськими енциклопедичними видавництвами. Цікаво, що згодом ім'я Ф. Вовка справедливо потрапило до того ж таки «Словника Отто» [19, с. 938] та до інших закордонних енциклопедичних видань, у чому закономірно простежується певна символіка та логічна кореляція взаємопов'язаних явищ, адже український діяч, як про це наголошувалось вище, належить до найвидатніших вчених світового масштабу в багатьох царинах науки.

Інша річ, що упродовж радянської доби постать великого Вченого несправедливо замовчувалась та применшувалась. Це судження спирається на основі фактичних відомостей та спостережень реальної практики, яка утверджувалась цинічно спотвореними таємними і «явними» т. зв. «ідеологічними» міркуваннями і відповідними рішеннями (що подекуди зафіксовані в документах архівних книгосховищ під грифом «совершенно секретно») партійних вождів гуманітарної сфери, зокрема, щодо «недоцільності» небажаного звеличення цієї непересічної особистості вельтенського Українського Виміру та світового універсуму. До слова, Ф. Вовк ще за життя здобув світове визнання. Зокрема, був доктором природничих наук Паризького університету (1905), доктором «honoris causae» Каннського (1897) та Петроградського (1917) університетів, лауреатом премії Годара (1901), академіка К. Бера (1906), кавалером бронзових медалей П. Брока і Паризької виставки (1900) та великої золотої медалі ім. П. Семенова-

Тянь-Шаньського (1916). Окрім цього, був удостоєний найвищої нагороди Франції – Ордена Почесного Легіону (1916) [13, с. 4]. І це далеко не повний перелік звань, титулів, медалей, орденів та інших регалій і відзнак Вченого...

Парадокс і риторичне запитання у тому, чому інтелектуальна Україна навіть у новітньому державницькому статусі не надто поспішає розширювати свій науковий Пантеон такими визначними вченими, наважимося стверджувати без будь-якого пафосу, світового наукового «абсолюту» як, Ф. Вовк?! Можливо, це відбувається, не останньою чергою, через часто експлуатований, радше віртуальний, психологічний комплекс меншовартості, який має усі шанси невдовзі штучно перейти в розряд новітньої української міфології, підступно нав'язуваний нам шкідливий, з погляду на перманентний процес націєтворення, з кожним роком усе відчутніший, масштабний вплив глобальної гегемонії ліберальних космополітичних «цінностей», а також через навіювану упродовж декількох віків буцімто слабку психофізичну мобільність, динаміку та інерцію мислення й усталені стереотипи зомбованого, із вкрапленням у модерну епоху так званих «совкових» елементів, світосприйняття, поступово віроломно впроваджуваного у свідомість українцям зацікавленими проімперськими чинниками... Воістину, гірка теза «немає пророка у своїй Вітчизні» ще відлунює, відгомонить у найновітніших часах... Сподіватимемося, що цей концепційний «ліричний відступ», який насправді аж ніяк не виходить поза рамки контексту заявленої тематики нашого дослідження, внесе живий джерельний струмінь у розмірену течію, скажімо так, середньостатистичного розважливого наукового дискурсу!

З приводу зародження ідеї здійснення окремого українознавчого видання енциклопедичного характеру Ф. Вовк у листі від 6 травня 1890 р. із Парижа повідомляв І. Франка: «< ...> тут у нас, у Парижі, невеличка купка земляків надумала зложити і видати французькою мовою книжечку, а, може, якщо здужаємо, і цілу книжку про Україну (землепись, історія, етнографія і сучасне громадське і політичне життя), примічуючи туди, звичайне, і Галичину. А задля цього я дуже просив би Вас дати мені *літературну пораду* про такі книжки, щоб могли стати нам у пригоді

про Галичину, а найголовніше про от що <...>« [6, ф. 29, од.зб.629, с. 17]. Далі він конкретизував тематичний зміст і проблематику необхідних для кваліфікованої енциклопедичної роботи відповідних видань, а саме – його цікавили насамперед матеріали, які містили б об'єктивну, якомога вичерпнішу і універсальнішу інформацію про: історію земельної власності у супроводі найновіших статистичних даних, тогочасний стан сільського господарства у Галичині, «ремесла, хвабрики і робітниче життя, комерцію і банки, податки», громадсько-політичний лад, «церковний устрій, загальну історію і літературу, календар», а також добір адекватних ілюстрацій, котрі вияскравлювали б і зробили би більш наочним предмет дослідження [6, ф.29, од.зб. 629, с. 17]. Цю мрію тоді не судилося здійснити, але засіяні зерна цілком реальної ідеї чекали на слухний час закономірного визрівання і подальшої матеріалізації.

Чимало років Ф. Вовк працював у «редакції» «Всесвітньої географії» відомого французького вченого Е. Реклю. Про це згадував у некролозі В. Гнатюк [1, с. 177–179], але що саме написав Ф. Вовк – предмет скрупульозної праці. Це вимагає подальших пошуків, як і питання його участі у написанні «Географического Очерка Российской империи». Вочевидь, тут необхідно додатково зазначити, що складні атрибуційні питання встановлення авторства та пошуку українознавчих статей в іншомовних виданнях заслуговують на окреме ґрунтовне дослідження.

На початку 90-х рр. учений взяв активну участь у виданні французької історико-географічної енциклопедії Боуле [18, 30-me ed.]. Виявлено 47 статей Ф. Вовка, які не увійшли до жодної бібліографії праць вченого [11, с. 89]. Вважаємо, що це ще далеко не всі дописи до цієї енциклопедії. Врахуймо, що це видання було надзвичайно популярне та поширене у Франції і в усій Європі. Статті стосувались переважно України. Вони давали достатньо повну інформацію про її географічне, економічне, політичне, геополітичне, історичне становище. Вчений охоплює період від найдавніших доісторичних часів (від кам'яного віку) до 80-х рр. XIX ст. Інформація доволі широка, деталізована, конкретизована. Ф. Вовк часто вдавався до короткого аналізу причин того чи іншого факту та робив відповідні узагальнюючі

висновки. Заслужують на увагу такі його енциклопедичні дослідження загальнотематичного характеру: «Україна», «Запорізька січ», «Гайдамаччина», персоніфіковані статті про князів: Олега, Володимира, Ярослава Мудрого, княгиню Ольгу та інших очільників, лідерів Київської Русі, про українських гетьманів: Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепу та ін., дослідження «словникового типу уніфікації» про видатних діячів його часу: Т. Шевченка. М. Костомарова, П. Куліша, всесвітньовідомого вченого українського походження М. Миклухо-Маклая та про інші знакові «фігури» національного масштабу. Тут знайшли своє відображення описи історичних подій, війн, повстань, договорів. Окреме значне місце посідають фахові описи Києва, Харкова, Чернігова та багатьох інших міст України. Завдяки Ф. Вовкові Франція зокрема і Європа назагал знайомились із Україною: її минулим і сьогоденням. Десятки років тисячі читачів черпали цю інформацію, використовуючи її в «академічних» та науково-популярних працях, публіцистичних статтях і художніх творах. Важливо підкреслити, що Ф. Вовк не просто подавав ґрунтовно перевірені довідково-історичні відомості, а й свої критичні оцінки, індивідуальне бачення того чи того явища. Вчений піддав науковому аналізу та цілісно охарактеризував Гайдамаччину, повстання С. Наливайка, Гадяцьку угоду, прийняття християнства та інші значні історичні події.

Цікавою сторінкою українсько-французьких зв'язків є участь Ф. Вовка у складанні «Великої французької енциклопедії» у 30-ті тт., до якої він написав чотири статті: «Київ», «Харків», «Костомаров» і «Куліш» [3, од.зб.419]. Широку інформацію подав Ф. Вовк у дописі «Київ», де висвітлено історію та географічне розташування Києва відносно різних великих міст світу. Особливу увагу автор звернув на Софію Київську, ілюстрації якої (зовнішній і внутрішній вигляд) додаються в статті. Верстку цих дописів ми виявили в архівному фонді Ф. Вовка, але не виключена можливість публікації вченим ще інших матеріалів [11, с. 91]. Пошуки продовжуються. Принагідно зауважимо, що в архіві Ф. Вовка збереглася також верстка статті «Козаки» М. Драгоманова [3, од. зб. 418] до «Великої французької енциклопедії», тематику якої запропонував йому для написання, очевидно, саме Ф. Вовк.

Першу українську загальну енциклопедію Ф. Вовкові вдалося видати в Петербурзі, куди він переїхав наприкінці 1905 р. У цей час стали помітно відчутні «подуви вітрів» свободи і демократизації, особливо стосовно послаблення антиукраїнських тенденцій (наслідків Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського указу 1876 р.) після відомих революційних подій 1905 р. При університеті була створена т. зв. «Малоросійська комісія», яка з 1910 р. почала збирати матеріали для цієї праці, що закономірно була «приречена» при сприятливих обставинах вилитись в багатотомне видання. До роботи над енциклопедією Ф. Вовк та інші «промотори» здійснення сміливого проекту видання в умовах «задушливої» атмосфери двох столиць метрополії, м'яко кажучи, не зовсім дружніх до будь-яких національних проявів, таки зуміли залучити кращі науково-інтелектуальні сили України, Москви, Петербурга: М. Грушевського, В. Гнатюка, братів В. і Д. Щербаківських, О. Русова, А. Кримського, М. Туган-Барановського, М. Сумцова, С. Єфремова, академіків Ф. Корша, О. Шахматова, М. Ковалевського (удостоєного цього високого звання незадовго до смерті), видавця М. Славинського та ін. Заплановані комісією збірники українознавства мали поліграфічно оформити відомі московські видавці – брати О. та І. Гранати.

Поступово «Малоросійська комісія», перейменована в «Українську комісію», створила свої відділення в Петербурзі і Москві. Приміщення редакційної колегії було в Петербурзі, на вул. Моховій, в будинку №32. Керував редакційним комітетом академік М. М. Ковалевський, московським відділенням завідував академік Ф. О. Корш. Його структура складалась із декількох відділів. Відділ українського мистецтва спочатку очолював академік О. Шахматов, з 1911 р. – Ф. Вовк. Останній був ініціатором і основним організатором цієї справи [12, с. 214]. Для надання комісії і редакційній колегії респектабельного вигляду і наукової ваги головами обрали титулованих корифеїв із високими званнями академіків – О. О. Шахматова і М. М. Ковалевського.

Із початком Першої світової війни і встановленням суворої цензури постала загроза закриття проекту української енциклопедії. Для Федора Кіндратовича це було найстрашнішим ударом. Скільки років виношувалась сама ідея створення ґрунтовної

колективної праці про Україну, яка б змогла заявити на увесь світ, що є такий народ, є така нація, яка має багатовікову культуру...

«Товариство братів О. та І. Гранатів і К^о» категорично відмовлялося видавати енциклопедію в нових реаліях війни та наступу на завойовані українцями гуманітарні позиції. Так, зокрема, вже 15 серпня 1914 р. було закрито українську газету «Рада» в Києві та поширювалися чутки про призупинення видання «Украинской жизни» в Москві. Редактором останньої був академік Ф. Корш, який очолював московський редакційний Комітет української енциклопедії. Між Комітетом і Товариством давно був підписаний договір, на видання витрачено понад десять тисяч карбованців, сплачено половину вартості рукописів [12, с. 215]. Виникли непорозуміння з видавцем М. А. Славинським, який завідував петербурзьким відділенням Товариства. Величезним зусиллям волі, після важких переговорів з братами Гранатами, Ф. Вовкові вдалося втілити в життя ідею видання, обмежившись тільки двома томами енциклопедичної за змістом і глибиною порушених питань книги «Украинский народ в его прошлом и настоящем» [7, кн. 1–2], що вийшла 1916 р. у самий розпал війни. Книга подавала географічні, кліматичні, історичні, етнографічні, статистичні, юридичні, культурні та інші відомості про Україну. Кожна стаття проходила через такі складні випробовування, що треба дивуватися, як ці монументальні фоліанти взагалі вийшли в світ [12, с. 216]. О. Русов, що на тоді вже переїхав на Україну і подав статистичний матеріал до енциклопедії, так красномовно писав до Ф. Вовка про намагання видавців принизити роль українців: «<...> брати Гранати не задоволені, що я усіх українців полічив, де б вони не жили у **евр[опейській] Росії, і потребують, щоб я обмежився тільки тими губерніями, де українці численно переважають усі інші народності, а де їх менше, ніж інших, то все «вилучити», що редакція і видавці образилися, що я називаю сільську українську людність «корінною», а всяку наволоч по городах — «інородцями». «Комітет» просить зменшити число статистичних таблиць і замість того написати ще статистику «неукраїнської людности»... Скільки роботи я поклав на статистичні таблиці, а вони кажуть, щоб половину з них викинути! Але ж я не поет, а статистик, і не винен, що правда з офіційних джерел [перепис 1897 р. – А. Ф.,**

О. Ф.] вічі комусь коле, і не можу обходитися самими словами і поетичними образами, брехнею підбитими! <...> тут я думав стрінуги письменників у редакції, а не цензорів-націоналістів з «Союзу русского народа»! І доки ще буде те ж саме, що було при Краєвському («Голос») та Суворіну («Новое время»), коли ми з тобою поневірялися перед ними, щоб хоч словечко сказали у своїх газетах про український народ. Вони, бач, раденькі були б, щоб цього народу зовсім не було на світі, а коли вже статистика показує його, хочать, скільки можна, зменшити його числа основні, а вироблені, тобто процентні, – зменшити» [3, од. зб. 2085 «л.», арк. 1–2 зв.].

У фундаментальному енциклопедичному збірнику «Український народ в его прошлом и настоящем» Федір Вовк опублікував свої дві знакові, великі обсягом і значні ґрунтовністю опрацювання, програмні праці «Етнографічні особливості українського народу» та «Антропологічні особливості українського народу». В архіві Ф. Вовка зберігаються рукописи цих робіт, проспект видання і коректура [3, од. зб. 283, 284]. Ці праці підсумували величезну багаторічну роботу вченого в галузі української антропології та етнографії. На основі всебічних досліджень українців від Карпат до Кубані, які провів Ф. Вовк і потужна школа його учнів і послідовників (С. І. Руденко, Л. Є. Чикаленко, О. Я. Шульгин, М. П. Лебедєв, О. Г. Алешо, Є. С. Артюхов, В. В. Сахаров, Б. Г. Крижановський, Н. Ф. Кондрашенко, І. Раковський та ін.), автор подав характеристику антропологічних (фізичних) і етнографічних ознак (рис) українського народу. Наполегливим, скрупульозним дослідженням була охоплена величезна територія, що простягнулась від східної Галичини і західної Угорщини через Київську, Полтавську, Чернігівську, Волинську губернії, частину Воронезької, Курської губерній аж до Кубані [12, с. 218]. Вчений також проводив наукові «обстеження і виміри» в місцевостях компактного життєвого простору українського «ареалу» населення на польських, словацьких і угорських територіях Австро-Угорщини.

У праці «Етнографічні особливості українського народу» автор подав всебічний систематизований нарис. Розглянуто найрізноманітніші види господарської діяльності українців (хлібо-

робство, скотарство, промисли і ремесла), знаряддя праці, засоби пересування, типи поселень, народне будівництво, одяг, харчування, особливості громадського та сімейного побуту, вірування, звичаї й обряди, народні знання. Ця праця визначала місце й роль українців у колі європейських народів, сприяла піднесенню національної свідомості і навіть за тоталітарних часів, коли ім'я вченого всіляко замовчувалось або таврувалось, була одним із небагатьох фундаментальних правдивих джерел українознавства. В українській діаспорі ця праця «служила» хрестоматійним підручником в українських школах.

Отож, зробимо *попередні висновки*, так би мовити, в алгоритмі тезової констатації. Ключову роль у виході в світ видання 1914–1916 рр. відіграв, очевидно, переїзд до Петербурга Ф. Вовка, цього воістину «perpetuum mobile» («вічного двигуна») української справи, стратегічних українознавчих досліджень. Успіхові видання, окрім згаданих вище причин, слугували такі позитивні фактори: згуртування фахових творчих одиниць, інші, більш сприятливі, видавничо-редакційні нюанси (у тому числі залучення видатних науковців – професорів і академіків), демократичні свободи на російському тимчасово ліберальному суспільно-політичному ґрунті, нові аспекти науково-видавничого руху в іншу історичну епоху (від часу зародження думки про доцільність такого видання і перших потуг підготовки її реалізації до моменту публікації промайнуло майже 30 років). Етапною віхою на тернистому шляху до видання загальної української енциклопедії була плідна співпраця з авторитетними головами та членами редколегій іншомовних світових лексиконів (листування, енциклопедичні статті І. Франка, Ф. Вовка, М. Драгоманова та інших українських вчених). Досвід посутньої участі в поважних закордонних багатотомних енциклопедичних виданнях формував своєрідний ланцюговий алгоритм послідовних кроків, етапів причинно-наслідкового зв'язку на шляху до створення національної «книги знань». Українознавчі статті загальнотематичного характеру про історію України, найбільші її міста, історичні пам'ятки зодчого мистецтва, антропологічно-етнографічні ознаки народної ідентичності, персоніфіковані дослідження, присвячені найвидатнішим князям, гетьманам, письменникам, науковцям, у тому числі

відомим історикам, літературознавцям, уміщених у європейських «словниках», також сприяли послідовному змістовому надбанню, слугували у перспективі за своєрідну «накопичувальну пам'ять», науково-джерельну базу для комплексного упорядкування майбутніх вітчизняних енциклопедій. Уявімо апіорі, якщо звести до купи у цілісні збірники опубліковані у європейських виданнях вищезгадані «розпорошені» дослідження, то, мабуть, можна було б сформувати такі собі міні- чи нехай квазі-енциклопедії, фахово написані українськими вченими. Отже, це чинники вдалого (якщо цілісно розглядати проблему двотомного наукового збірника за дещо абстрагованими критеріями досягнутого результату) завершення запланованої справи.

Що ж стало на заваді більш повноцінній матеріалізації ідеї фундаментального, властиво «мультиомного», видання і які чинники перешкождали швидшому та, якщо можна так висловитися, «повнокровнішому» її втіленню? Далеко не пільгові умови, в яких довелося працювати, без державних субсидій, без наявності планомірного послідовного процесу академічного упорядкування при нормальних для класичних європейських країн протекціоністських заходах на державному ґрунті, таємний (завуальований) і явний спротив шовіністичного чинника, «тихий» саботаж будь-яких проукраїнських починань в позаєтнічній аурі, в атмосфері «недремлющего всевидящего ока» імперської цензури за часів царського деспотизму, несприятливий форсмажорний фактор Першої світової війни і пов'язаний з цією екстраординарною обставиною цейтнот т. зв. «корисного креативного часу», непередбачуваний волонтаризм видавців та низка інших, похідних від перелічених вище, причин, – всі ці негативні фактори прямо чи опосередковано впливали на здійснення великого проекту.

У несподіваній смерті Ф. Вовка у червні 1918 р. простежується, образно кажучи, символіка «перерваного польоту» та містика неочікуваної, безглуздої непоправної втрати. Вчений з невичерпним ентузіазмом та глибинним душевним трепетом вирішив переїхати до Києва (радо відгукнувся на запрошення викладати в університеті) з метою утворення науково-організаційних основ Академії Наук України в умовах омріяної упродовж декількох століть, хоч і слабкої, державності і ... раптово помер від поширеної

в часи війни інфекційної хвороби «іспанки» якраз по дорозі додому, на Батьківщину, після тривалого перебування на еміграції або поза етнічними українськими землями. Оця трагічна подія для світової науки зупинила українознавчу місію національного світоча. Складні геополітичні, «тектонічні» зрушення на світовій карті внаслідок Першої світової війни, зокрема, трансформація суспільно-державного ладу на большевистській Україні, несправедливе визнання світовою спільнотою польської державності на етнічно українських теренах Східної Галичини тимчасово перешкодили грандіозним вітчизняним науково-видавничим планам.

Ми намагаємося науково об'єктивно висвітлити значною мірою замовчуване, фрагментарно описане, ба більше, тривіально «для галочки» згадане в історіографії питання створення досі маловідомого збірника «Украинский народ в его прошлом и настоящем», а також звернути увагу допитливого реципієнта на доволі контроверсійний аспект його невизначеного досі статусу. «Мета-завданням» даної статті і є, власне, утвердження у вітчизняній історіографії непересічного значення цього першого україноцентричного двотомного видання як першої загальнотематичної української енциклопедії.

Беззаперечно, на наш погляд, і важлива роль лідерів, видатних, креативних особистостей, ентузіастів, непересічних постатей, науково-організаційних «промоторів» процесу постановки та доведення до практичного вияву стратегічного українського видавничого продукту. Пальма першості у цих змаганнях тут належала таким титанічним постатям, як Ф. Вовк, М. Грушевський та іншим українським корифеям. Тут варто віддати належне по-іменню (більшість прізвищ було згадано вище) всім учасникам творчого авторського колективу, редакційної колеґії, видавцям та іншим діячам, причетним до цього неординарного проекту. Хтось одержимий «українською справою» мусив першим прокласти шлях, висловлюючись образно, «через тернії до зірок», до ледь помітних у сутінках бездержавності обривів реалізації української ідентичності. Слава і водночас увесь драматизм «першопрохідця» часто належали у багатьох видавничих починаннях, у тому числі і енциклопедичних проектах, Ф. Вовкові. Зауважимо, що не похвальну оду та солодкі дифірамби ми співаємо величі Ф. Вовка, а

лише констатуємо факти, віддаючи належне непересічній особистості талановитого вченого, патріота-українофіла, без будь-якого упередження чи гіпертрофованого перебільшення правдивого образу вічного трудівника на українській науковій ниві. Безмежна синівська любов до неньки-України, яка особливо відчутно знайшла свій сублімований вияв у творчій діяльності вченого поза її межами (насамперед на еміграції), була постійною рушійною силою усіх його починань і звершень, особливо щодо написання та пропагування, в Європі передусім, праць, так би мовити, в «універсалізованій» галузі енциклопедичного кшталту знань з ділянки «україніки». Оцей ідеалістичний, глибоко закорінений, українофільський духовний стрижень спрямовував чимало досліджень вченого в русло академічних україноцентричних пошуків як у сегменті суто теоретичної науки, так і в прикладному аспекті студіювання концептуальних народознавчих, націєтворчих, серед них і маловідомих на той час, основоположних тактичних і стратегічних питань. Це був справді науковий і громадянський подвиг! Петербурзьким виданням 1914–1916 рр. у доволі складних умовах створено фундамент для ґрунтовного опрацювання подальших багатотомних енциклопедій українознавства.

Задум Ф. Вовка написати фахову українську енциклопедію в усталеному форматі лексикону, тобто за класичним зразком, здійснив його учень і послідовник – голова Наукового товариства імені Т. Шевченка Іван Раковський [14, с. 85–86], який видав 1933 р. «Українську Загальну Енциклопедію» у трьох томах [8, тт. 1–3]. До праці були залучені Б. Лепкий, І. Мірчук, І. Крип'якевич, Я. Пастернак, Ф. Колесса та ін. Праця виконана на галицьких територіях в умовах польського панування, у часи відомих репресій великодержавної колонізаторської політики «пацифікації» та наслідків суспільно-економічної так званої епохи «санації». Хоча задля справедливості варто зауважити, що такі незмірно кращі умови демократичного ладу міжвоєнної Польщі, якщо їх порівняти навіть гіпотетично з непередбачуваними зигзагами «молоху» постукраїнізаційної радянської репресивної сталінської політики, дозволили, як бачимо, галицько-українським науковцям відносно вільно реалізувати деякі видавничі шанси. Енциклопедія побачила світ завдяки видавничому товариству «Рідна школа»

за фінансового сприяння «Покутського Союзу» (Коломия) і «Союзу Кооператив» (Станіславів, сучасний Івано-Франківськ) [6, ф. 252, оп. 1, спр. 153, с. 1–3]. Редакційно-видавнича діяльність розпочалася 1929 р., а публікацію першої її частини планувалося здійснити ще 1930 р.

Етнографічну частину (розділи «Духова культура» і «Матеріальна культура») до неї подав інший учень, так би мовити, «народознавчої школи Ф. Вовка» Зенон Кузеля [5, с. 521–529; с. 423–436] (принагідно зазначимо, що він був учнем і І. Франка), який пізніше (1949) змінив І. Раковського на посту керівника НТШ. Забігаючи наперед, зауважимо, що З. Кузеля брав активну участь як співредактор і безпосередній автор статей також і в упорядкуванні загальнотематичної частини енциклопедії, виданої у Мюнхені ще за його життя на початку 50-х рр. XIX ст. Повертаючись до попереднього, галицького, видання, слід додати до «побіжного» змалювання декількома штрихами науково-видавничого ескізу-портрету З. Кузелі той беззаперечний, хоча й маловідомий, факт, що за дорученням головного редактора І. Раковського він опрацював, окрім етнологічної частини, також розділи бібліографії, бібліотекознавства та бібліотек [6, ф. 252, оп. 1, спр. 153, с. 4–6]. З. Кузеля був також співпрацівником енциклопедій Брокгауза, Маєра, Гердера. І. Раковський звертався до З. Кузелі як до фахового вченого-енциклопедиста з проханням «о всякі уваги, думки, проекти, критики <...>», а також уповноважив його від імені видавництва полагоджувати також і суто технічні питання з проф. Маєром у справі виготовлення кліше і таблиць [6, ф. 252, оп. 1, спр. 153, с. 4–6]. Окрім цієї праці, вчений, співпрацюючи з І. Мірчуком та Р. Димінським, підготував до друку німецькомовну енциклопедію українознавства, перша частина якої вийшла у світ 1942 р. під назвою «Handbuch der Ukraine». З. Кузеля організував 1947 р. і очолив Інститут енциклопедії спочатку в Мюнхені, а з 1949 р. ця установа функціонувала вже у Парижі (Сарсель). Фактично лише весною 1948 р. Інститут розпочав конкретну діяльність (штат співробітників налічував понад 100 фахівців з усіх царин українознавства). В історіографії, до речі, прийнято виокремлювати як різні енциклопедії її «загальну» (ЕУ–1) і значно просторішу «словникову» (ЕУ–2) частини.

Загальна частина «Енциклопедії українознавства» вийшла ще за життя З. Кузелі, за його співредакцією із В. Кубійовичем. Видатсья необхідним встановити наукову справедливість, реабілітувавши значення подекуди замовчуваного внеску З. Кузелі до видання, більше відомого за народною неофіційною назвою як «Енциклопедія Кубійовича». Такий промовисто однозначний зміст цього словосполучення закарбувався у свідомості мільйонів українців упродовж декількох десятиліть. Сам В. Кубійович визнавав, що З. Кузеля «був автором низки статей і редактором двох відділів, читав більшість статей і всі коректи» [16, с. 504]. Окрім керівництва і редагування, останній написав більшість (20 із 24 досліджень) етнографічних статей (історія української етнографії, етнографічні групи, господарство, будівництво, одяг, народні звичаї і обряди, народні знання [2, с. 187–193; 194–199; 202–219; 220–227; 228–233; 234–243; 250–251]) та інші дослідження. По смерті З. Кузелі (1952) його народознавчі статті увійшли також до багатьох томів словникової частини Енциклопедії українознавства, що виходили під керівництвом В. Кубійовича в Парижі (Сарселі). До слова, З. Кузеля є автором праці «Історичний розвиток українського словництва», котра і досі залишається знаковою в царині лексикології. «Енциклопедія українознавства» за редакцією В. Кубійовича (ще раз і ще раз акцентуємо увагу на тому, що загальна її частина вийшла у світ за співредакцією з З. Кузелею, по суті, останній був негласним головним редактором тематичної тритомної частини) і досі залишається, як це не парадоксально через поважний термін давності, актуальною, однією з найважливіших збірок універсальних знань про Україну, попри велику кількість подібного роду сучасних видань. Енциклопедія В. Кубійовича–З. Кузелі мала (наважимося вжити такі категоричні епітети-визначення) виняткове, епохальне і навіть революційне значення у національній науково-видавничій сфері, оскільки, створена поза межами України, вона стала, за влучним висловом П. Штойка, ще й дуже істотним, чесним «своєрідним викликом на друге видання 51-томної «Большой Советской Энциклопедии», яка в не повній мірі і не завжди науково представляє українство» [17, <http://ukrtur/narod.ru/istoukrgeo/allpubl/krajeznavstvo/strukizmistenyk1.htm>].

Структурно зміст загальної частини енциклопедії (у трьох томах) складався із 20 розділів, обсяг тексту налічував 1197 стор., найбільша питома вага належала дослідженням з історії, археології, етнографії, народного господарства, географії. Видання фінансувалося за сприяння української громади та підтримки Пластового товариства, яке надало поліграфічні послуги власного видавництва «Молоде Життя» в Мюнхені, де друкувалися три томи енциклопедії. Це монументальне книжкове зібрання (розглядаючи його «Загальну частину» і виокремлено, і цілісно разом з тогочасним відповідним англomовним аналогом видання та багатотомною «Енциклопедією українознавства. Словниковою частиною») заслуговує бути конкретним предметом найновітнішого дослідження окремої статті чи монографії. Воно і досі залишається прикладом сумлінного фахового підходу для опрацювання фундаментальної україноцентричної «книги знань». До речі, сучасне ґрунтовне п'ятитомне видання англomовної праці «Енциклопедія України» за редакцією В. М. Кубійовича і Д. Г. Струка було представлено 1996 р. Центральною науковою бібліотекою ім. В. І. Вернадського НАН України в номінації на здобуття високої нагороди від «Комітету по державних преміях України в галузі науки і техніки» поряд із серією праць «Українське національне відродження в документах і мемуарах ХІХ ст. », представлених Інститутом української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (упоряд.: І. Л. Бутич, В. С. Шандра, І. І. Глизь, М. І. Бутич, О. О. Франко) (див.: Урядовий кур'єр, 1996, 11 липня, № 127–128, с. 14). І хоча державні високодостойники вважали за доцільне через якісь незрозумілі суб'єктивні причини не присуджувати перемогу жодному з номінантів серед гуманітарних дисциплін, які вийшли до фіналу конкурсного змагання, сам факт висування на поважну премію та участь у номінації свідчить про визнання цих праць молодю українською державою і високий науковий світовий статус згаданого англomовного енциклопедичного видання. В Україні перші томи Української радянської енциклопедії (просякнutoї комуністичними ідеологемами та кліше) почали виходити під керівництвом М. Бажана тільки з 1960 р., а початкові томи другого доповненого її видання публікувалися аж з 1977 р.

Тож продовжимо наші, сподіваємося, принципові міркування, аргументовані «рефлексії» та судження з приводу передумов формування та окреслення в загальних рисах концепції створення перших українських загальнотематичних і «словникових» науково-довідкових видань суто енциклопедичного характеру, упорядкованих на масивному джерелознавчому матеріалі. Принагідно зауважимо, що розкриття проблематики пропонованої статті спочатку «закроювалося» на дещо вужчий сегмент опрацювання виключно тематики двотомного збірника наукових праць, виданого у Петербурзі у 1914–1916 рр. Та згодом став очевидним причинно-наслідковий, релятивний взаємоз'вязок перманентної тяглості між першою, другою та подальшими (за хронологічною послідовністю створення) українськими енциклопедіями, і змістовно-фабульно стаття закономірно «розрослася» до осягнення ширшої проблематики узагальненого глибинного понятійного гасла: «перші українські енциклопедії». До того ж кожна наступна енциклопедія, ясна річ, базується, бодай частково чи навіть опосередковано, на матеріалі попередніх видань, хоча бувають несподівані сумні і приємні винятки.

Школа енциклопедистів, підготована такими невичерпними ентузіастами, як Ф. Вовк, згодом І. Раковський, З. Кузеля і В. Кубійович, сприяла плеканню творчих кадрів, формуванню кваліфікованих авторських колективів. Не завдяки сприятливим обставинам, а навпаки часто всупереч негативним факторам деякі вищезгадані та інші діячі (особливо, на еміграції) зуміли налагодити систематичну фундаментальну енциклопедичну працю, незважаючи на обмежений до певної міри доступ до українських матеріалів, архівів, першоджерел.... Зібрано, упорядковано, узагальнено на той час український універсум знань, енциклопедичну спадщину, надбання фактологічне і теоретичне.

Специфіка суто енциклопедичної праці передбачала вироблення характерного стилю написання, підбір авторитетних фахових авторів, усталення концептуальної візії формування цілісних томів упорядкування, необхідність добору пріоритетних матеріалів, врахування таких чинників, як україноцентричність характер та спрямованість, а водночас відповідність універсальним світовим стандартам, стрункність викладу, стислість і водночас насиченість

змісту, лаконічні формулювання, правдиві наукові тлумачення, інтертекстуальні особливості інтерпретації, подекуди у разі потреби розширений виклад, об'єктивне чітке бачення вже при задумі та на початку опрацювання закінченої моделі статті, новітні методологічні та методичні аспекти в опрацюванні обраного предмету чи об'єкту дослідження. Поступово викристалізувалися, уніфікувалися норми суто «словникового» написання, введено у науково-видавничу практику виважений, збалансований, дещо абстрагований, чи то пак відсторонений від суб'єктивних уподобань, стиль викладу, пропорційне поєднання усіх складових нюансів статті, часто бездоганних чи наближених до досконалого альянсу у гармонійному сенсі взаємозалежності форми і змісту упорядкування конкретного дослідження. Згадані редактори енциклопедичних досліджень звертали увагу виконавців на гостру проблематику, генерування нових ідей, креативність науково-джерельного опрацювання та інтерпретаційної подачі тексту. Без наявності багатотомних академічних, у класичному розумінні цього слова, національних енциклопедій – це вже аксіома – нема повноцінного визнання у світі будь-якої країни, і Україна тут не винятком, як великої самодостатньої держави з відповідним інтелектуальним рівнем, як окремої потужної одиниці в мозаїчному спектрі, яскравій різнобарвній палітрі розмаїтого універсального світового знання на планеті Земля. Це питання було дуже актуальне у першій пол. ХХ ст. (насичений бурхливими національно-визвольними змаганнями), особливо, упродовж міжвоєнного проміжку, а також у поствоєнну радянську епоху. Зазначену тезу треба сміливо екстраполовати і на новітні державницькі часи, оскільки процес виявлення новітніх відомостей, поповнення, виправлення, новітня інтерпретація вже упорядкованих, усталених і навіть «класичних» енциклопедичних знань, заповнення їхніх прогалин, таких собі «білих плям» у сузір'ї відомих історичних персонажів та комплексі вузлових тем і ключових проблем, врахування світового досвіду уніфікації «словникових» підходів до упорядкування зібраного матеріалу, – цей шлях тяглий, безперервний, вічний. Необхідність уникнення штампів, шаблонів, заідеологізованих кліше, голого схематизму, сухого байдужого викладу, суб'єктивного спрямування дослідницької праці,

а водночас і потреба всестороннього охоплення різнобічних питань і багатогранних проблем, вироблення загальної парадигми вітчизняної «книги знань» – усіма цими важливими питаннями постійно займалися редактори вищезгаданих енциклопедичних видань. Чимало нюансів формування «словникових» книжкових зібрань ми змогли в «рамцях» статті лише окреслити, радше сформулювати постановку деяких методологічних аспектів складання цілісних томів, видавничо-редакційних настанов специфічного енциклопедичного текстотворення. Дивовижно, але незважаючи на умовний так званий «строк давності» перших українських енциклопедій, вони абсолютно не втратили актуальності, наукового значення, дуже часто доводиться звертатися саме до цих текстів, оскільки подекуди лише там можна довідатися про маловідомих чи брутально «замовчуваних» українських діячів різного «калібру» або ж відчуті істинну насолоду правдивого фахового трактування та оригінальної інтерпретації загальнотематичних питань.

Таким чином, ми намагалися в обмеженому обсягом і форматом дослідженні свідомо акцентувати насамперед на проблемі визрівання поживного науково-видавничого ґрунту на тлі співпраці з редколегіями авторитетних європейських «словників» для видання дійсно першої української, хоч і далеко не повної та упорядкованої у форматі загальнотематичних збірників, аніж у вигляді лексикону, енциклопедії. Цей двотомник (а планувалося ж багатотомне видання, яке через воєнне лихоліття та ряд інших причин не судилося здійснити в повному обсязі), який претендував на роль першого українознавчого енциклопедичного збірника наукових праць, був прообразом, первісною спробою, своєрідною предтечею створення подальших, більш повноцінних, універсальніших, сформованих також і за «словниковим» зразком, енциклопедичних книжкових зібрань вже в інших видавничих умовах із залученням значно більшої кількості найкращих науковців. Енциклопедії, ідейними натхненниками, модераторами і безпосередніми виконавцями яких яких були Ф. Вовк, З. Кузеля, В. Кубійович та ін. (тут йдеться, зокрема, про петербурзьке і післявоєнне мюнхенське-сарсельське видання) об'єднує та спільна деталь, що обидві були «укладені» поза межами етнічних

українських теренів, у складних умовах фінансових труднощів, навіть інколи елементарного браку поліграфічного паперу, без значних державно-протекціоністичних субсидій, субвенцій. Достеменно і досі нерозгадані до кінця феномен пройденого шляху від задуму до здійснення творіння перших українських енциклопедій та екзистенційне явище щасливої і водночас закономірної, так би мовити, взаємовідповідності цим виданням їхніх талановитих ентузіастів-упорядників, особливо, якщо врахувати при цьому тогочасне недержавне становище розділеного імперіями українського народу... Унікальний, неповторний перший впевнений енциклопедичний крок (мова йде про петербурзьке видання 1914–1916 рр.) у перманентному поступі на шляху досягнення стратегічних завдань українознавства. Висловлюючись політологічними суспільствознавчими термінами, специфічний фундаментальний «базис» було створено, а закінчити енциклопедичну будівлю необхідною «надбудовою», довершеною за формою і змістом, було вже, мабуть, справою часу. Вкрай необхідне було цілеспрямоване витворення цілісного позитивного, конструктивного іміджу, збірного образу України у строкатому стихійному світі з її багатющим нерозкритим, творчим потенціалом, науковим і літературним доробком, який не поступався надбанню багатьох великодержавних націй. Це завдання слушно екстраполювати і на модерну Україну останнього двадцятиліття. Автори пропонованого дослідження поставили перед собою шляхетне науково амбітне, цілком альтруїстичне «надзавдання» сприяти процесу поступового заслуженого, справедливого просування та піднесення (завдяки цій статті хоча б на йоту, а взагалі цій благородній меті присвячені деякі наші попередні праці), статей Ф. Вовка і З. Кузеля на тернистому шляху до Опімпі першорядних національних світочів як у науково-видавничій сфері, так і в сенсі їхнього громадсько-політичного внеску в скарбницю української держави. Важливо зрушити з «насидженого місця» усталені стереотипи свідомості, інерцію мислення та залежність від ідеологічних дороговказів та тяжіння подекуди суб'єктивних орієнтирів, на які спрямований погляд та «указательный перст» «авторитетних» пануючих чинників наукового дискурсу. Тут доречно, на наш погляд, навіть просто правильна постановка питань

(інколи зовсім не контроверсійних і далеко не драстичних, а частенько банально «заангажованих» ідеологічно або просто свідомо чи несвідомо «забутих», усунутих з поля зору суспільно-наукової уваги дослідників і відповідних номенклатурних підрозділів високого державного рангу). Розробляючи проблему створення перших українських енциклопедій, автори статті намагалися переосмислити деякі усталені наукові висновки, судження, внести свіжий «вітер перемін» у заспокійливу тиху «гавань застою» багатократно переспіваних тем, предметів та об'єктів досліджень або ж у цілковитий «штиль схоластичного річища» надто дрібних нюансів проблематики окремих (далеко не всіх) вузькоспеціалізованих досліджень з використанням, сказати б, вишуканих софістично-термінологічних аргументацій. Хоча, звичайно, без наявності ґрунтовних, кваліфікованих, специфічних «класичних» вузькогалузевих досліджень академічного характеру складно уявити справжню науку як у мікро- так і у макровимірі.

Отже, видається доцільним констатувати, що Федір Вовк та його учні й послідовники Іван Раковський та Зенон Кузеля, а також прямо та опосередковано і Іван Франко-ерудит [10, с. 129] (з його величезними енциклопедичними знаннями, як натхненник, автор і кваліфікований порадник у питаннях планування, рекомендації і написання специфічних «словникових досліджень»), і, звичайно ж, Володимир Кубійович та багато інших (менш помітних та не менш діяльних і продуктивних) науковців спільними зусиллями зробили чимало для того, щоб Україна, її народ, тисячолітня історія та культура постали у перших фундаментальних енциклопедичних українознавчих виданнях у повноцінному вигляді, переважно за зразком класичних європейських зібрань, цілісно і водночас «розмаїто многогранно» перед усім багатомовним світом.

Список літератури

1. Гнатюк В. Хведір Вовк. 1847 – 1918 // Літературно-науковий вісник. – К. – 1918. – Кн. IV – VI. – С. 177–179.
2. Енциклопедія українознавства. Загальна частина [за гол. ред. В. Кубійовича, З. Кузелі]. – К.: Репринт видання 1949 року видавництва «Молоде життя», 1994. – Т. 1.
3. Інститут археології НАН України. – Науковий архів. – Ф. 1 (Ф. Вовк). – Оп. 1.
4. Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Від. рукописних фондів і текстології. – Ф. 3 (І. Франко). – Оп. 1.
5. Кузеля З. Етнографія. Духова культура // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання в 3-х тт., багатоілюстрована, з кольор. табл., мапами та образками [за гол. ред. І. Раковського]. – Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. – Т. 3. – С. 521–529; Його ж: Матеріальна культура // Там само. – Т. 3. – С. 423–436.
6. ЛННБ (Львів. Нац. Бібліотека) ім. В. Стефаника НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. 29 (М. Возняк); Ф. 252 (Українська Загальна Енциклопедія) – Оп.1.
7. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под. ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевського, проф. М. М. Ковалевського, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымського, проф. М. И. Туган-Барановського, акад. А. А. Шахматова. – С-Пб.: Издание М. Славинского, 1914 – 1916. – Кн. 1–2.
8. Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання в 3-х тт., багатоілюстрована, з кольор. табл., мапами та образками [за гол. ред. І. Раковського]. – Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, 1933. – Тт. 1–3.
9. Франко І. Зібр. тв.: У 50-и тт. – К.: Наук. думка, 1976 – 1986; Його ж: Додаткові томи до: Зібр. тв.: У 50-и тт. – К.: Наук. думка, 2008. – Тт. 51–53.
10. Франко А. Д. Науково-організаційна діяльність І. Франка в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка // Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів: Світ, 1993. – Вип. 58. – С. 121–131.

11. Франко А. Д., Франко О. Е. Федор Кондратьевич Вовк /Волков/ Биографический очерк // Советская этнография. – Москва, 1990. – № 1. – С. 86–95.
12. Франко О. О. Федір Вовк // Джерела до новітньої історії України. Т. 4. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1997. – 237 с.
13. Франко О. О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К.: Видво Європейського ун-ту, 2001. – 378 с.
14. Франко О. О., Франко А. Д. Дійсний член НТШ Ф. Вовк // Т. Шевченко і українська національна культура. – Львів: Світ, 1990. – С. 85–86.
15. Хв[едір] Вовк [Некролог] // Наше минуле. – К. – 1918. – Ч. 2. – С. 141.
16. Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж; Львів: Фенікс, 1996. – 704 с.
17. Штойко П. Структура і зміст географічних гасел в «Енциклопедії українознавства» [Електронний ресурс] // Історія української географії. – Режим доступу: <http://ukr-tur/narod.ru/istoukrgeo/allpubl/krajeznavstvo/strukizmistenyk1.htm>.
18. Bouillet. Dictionnaire universel d'Histoire et de Géographie, 30-me ed. – Paris. – 1893.
19. Volkov (tez Vovko) Fedor Kondratievich // Ottův slovník Naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. – Praha. – 1907. – Т. 26. – С. 938.